3. Kép, modell, polémia

TAPODI ZSUZSA*

PARADIGMA TUDOMÁNYTERÜLETEK HATÁRMEZSGYÉJÉN: IMAGOLÓGIA**

Kulcsszavak: *imagológia, összehasonlító irodalomtudomány, mentalitástörténet, interdiszciplináris humántudományi kutatások*

Apollón templomának felirata Delphoiban, Narcissus mítosza vagy Ödipuszé az önmegismerés fontosságára és problémáira figyelmeztette nemcsak az antik embert, hanem a görög kultúra későbbi szellemi örököseit is. Önmagunkat azonban csak másokkal összevetve tudjuk meghatározni. Az, hogy a Másikról (egyénről vagy közösségről) milyen kép él bennünk, szorosan összefügg az önmagunkról és saját csoportunkról alkotott képpel. Amikortól két magaskultúra párhuzamosan létezett egymás mellett, azóta kialakult a mássággal való szembesülés kulturális gyakorlata is. Hérodotosz Egyiptom-leírása például nemcsak a földrajz-, vallás- és néprajztudománynak az őse, kiindulópontként szolgálhat az imagológiai kutatások számára is. Az alteritásról alkotott kép modern kori tanulmányozását párhuzamosan, egymástól függetlenül tűzte ki céljául az összehasonlító irodalom- és történettudomány, a szociálpszichológia (Allport) és a filozófia (Wittgenstein, Gadamer).

Daniel-Henri Pageaux az idegenekkel szemben az irodalomban kimutatható három alapvető magatartástípust különít el: a *mánia* a Másikat különbnek látja a csökkent értékű sajátánál, ennek ellentéte a *fóbia*, amely burkoltan a Másik megsemmisítésére tör, az idegennel szembeni igazán erkölcsös magatartás pedig a *filia*, amely nem az alá-fölérendelés, hanem az egymásmellettség demokratikus nézőpontjából a Másik és a saját egyneműségét emeli ki.¹

Az irodalomtudomány – elsősorban a francia összehasonlító iskola – a tematikai elv alapján foglalkozik a mássággepekkel. Az irodalmi szöveget azonban nem tekinthetjük csupán művelődéstörténeti forrásanyagnak. Ritoók Zsigmond az antik irodalom barbárokról alkotott képének tanulmányozása kapcsán írja: „A barbár az idegen, a másfajta. A barbár képe tehát elválaszthatatlan egy közösség önértelmezésétől: amit a közösség magára jellemzőnek tart, le-

* TAPODI Zsuzsa (1961, Szatmár) tanszékvezető docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Gazdasági és Humántudományok Kar, Humántudományok Intézete. Kutatási területei: kultuszok, imagológia.

** A tanulmány a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézete által finanszírozott, hároméves futamidejű csoportos imagológiai kutatás keretében készült.

1 Lásd. Daniel-Henri PAGEAUX: *Literatura generală și comparată*. Ford. Lidia Bodea. Iași. 2000. 96.

gyen az jó vagy rossz, annak hiányát hajlamos látni vagy feltételezni az idegennél. Ami az irodalmat mint művészetet illeti, elsősorban nem az a kérdés merül fel, hogy milyen adatokat tartalmaz a barbárba vonatkozólag, hogy ezek helyesek, egyoldalúak vagy egészen hamisak-e, vagyis nem az, hogy mennyiben tükröződik a valóság közvetlenül, hanem sokkal inkább az, hogy a költő, aki a közösséget megszólítja, ezeknek a közösség tudatában élő – természetesen gyakran nem határozottan megfogalmazott és nem is mindig egymással összhangban lévő – képzeteket egyetértőleg vagy azokkal vitatkozva, miképp építi be művébe [...] milyen viszonyba állítja egymással a másszerűséget és a hasonrszerűséget, hogy ezáltal valamilyen művészi célt érjen el”.² Az irodalomtudós számára tehát nem annyira a *miről*, hanem a *miért* és még inkább a *hogyan* az izgalmas kutatási téma.

AZ IMAGOLÓGIA TÖRTÉNETE³

Az imagológiának megvan a maga „pszichológiája” és „őstörténete” – állapítja meg Joep Leerssen. Az archeológia elvezet bennünket a kora modern Európa kultúrákritikájához, mely Giulio Cesare della Scala alias Julius Caesar Scaligernek (1484–1558) a munkásságával, az európai kulturális és társadalmi minták nemzeti kategorizációjával kezdődött. Ez ráépült arra a már korábban is létező hagyományra, mely alapvető vonásokat tulajdonított az egyes nemzeti vagy etnikai csoportoknak. Az az elgondolás, hogy a különböző népcsoportok között fennálló kulturális különbségeket etnikai sztereotípiákkal hozzanak összefüggésbe, a kora modern korban elvezetett az etnográfiai rendszerekhez, mint amilyen pl. az osztrák *Völkertafel*, a Stanzel és kutatótársai által behatóan elemzett *nemzetiségek tablója*.

Az etnikai sztereotípiák és a viselkedést leíró anekdotikus ismeretanyag nemzetkaraktériológiai rendszerezése a felvilágosodás korának gondolkozására mindvégig jellemző maradt. Olyan nemzetpszichológiai munkák sorolhatók ide, mint Montesquieu *L'Esprit des lois*-ja, Hume esszéje a nemzeti karakterekről, Voltaire szövege az erkölcsökről, Vico *Scienza nuova*-ja. Giambattista Vico, de még inkább Johann Gottfried Herder eszmefuttatásai révén a kultúra és a kulturális különbség alapvető antropológiai kategóriává válva került a figyelem középpontjába. Értelmezésükben az egyes nemzetek identitását meghatározó különbségek magyarázata olyan viselkedésminták meglétében rejtett, amelyekben a nemzetek választ adtak saját életkörülményeikre és kollektív tapasztalataikra. Herder felfogásában a nemzet és a kultúra az emberiség természetes, alapvető, egymást kölcsönösen meghatározó összetevői.

Az imagológia új, 19. századi fejlődési szakasza az egyetemek bölcsészeti tanszékein bonthatkozott ki, melyeken – mint például a berlini Humboldt Egyetemen – párhuzamosan oktatták a nyelvészetet és az irodalomtudományokat. Az összehasonlító nyelvészet megjelenése

2 RITÓÓK Zsigmond: *A barbár alakja az antik irodalomban*. = Uő: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Bp. 2009. 247.

3 A vázlatos történeti összefoglalásban nagymértékben támaszkodom Joep Leerssen tanulmányának gondolatmenetére In: BELLER, Manfred and Joep LEERSSEN (eds.) *Imagology. The Cultural Construction of Literary Representation of National Characters* [Imagológia. Nemzeti karakterek irodalmi reprezentációinak kulturális konstrukciója]. Amsterdam. 2007. 17–32. Ajtony Zsuzsa fordítása alapján követem, akinek ezúttal mondok köszönetet azért, hogy munkáját felhasználhattam.

előmozdította az összehasonlító irodalom gondolatának felbukkanását. Az itt oktatott filológiát átjárta Fichte és Hegel filozófiája, mely szerint egy nemzet egyénisége valójában egy transzcendens, spirituális elv, melyet egy lételméletileg autonóm néplélek (*Volksgeist*) hat át. A nemzeti karakter tehát ugyanolyan viszonyban állt a társadalommal, mint az ember esetében a lélek a testtel. Leerssen rendkívül fontos megállapítása az is, hogy ebben a gondolatrendszerben a nemzeti különlegességek, a különböző sztereotípiák még nem képviselik kutatás tárgyát, hanem az értelmező eszköztár részei: magyarázatok, és nem magyarázandó dolgok.

A 19. század közepének irodalomkritikusai, az összehasonlító nyelvészet eredményeitől ihletve az irodalmi hagyományt az etnikai temperamentummal magyarázzák. Ezen évtizedekben az irodalomtörténet-írás az irodalmat úgy értelmezi, hogy az elsősorban egy adott nemzetiségnek a saját nyelvén keresztül történő kifejeződése. A különböző irodalmak történeti vizsgálata azt tekinti tárgyának, hogy hogyan nyilvánul meg a változó korszakokban a nemzet identitása. Az esztétikai formájú önreprezentáció, az irodalom története így a kultúrtörténet szerves részeként értelmeződik.

Ez a modell az Hippolyte Taine pozitívista determinizmusában csúcsosodott ki, melyet az 1863-as *Histoire de la littérature anglaise* elméleti bevezetőjében fogalmazott meg. Taine értelmezésében egy irodalmi szöveg három meghatározó tényező alapján jellemezhető. Ezek a *faj*, a *környezet* és a *pillanat*. A *pillanat* nem csupán egy dátum vagy időrend, hanem inkább egy hegeli *Zeitgeist*: a szöveg a „kor szellemét” idézi, annak klímáját vagy mentalitását. A *miliőt* Taine determinista módon magyarázza: a fizikai vagy földrajzi környezet nyomát minden szöveg magán viseli. A miliő elsődleges megjelenési formája éghajlati („hideg”, „mérsékelt” és „meleg” irodalmakról beszél), és így egy egész sor sztereotípiát idéz meg. A szerző etnikuma, a *faj* Taine értelmezésében alapvetően befolyásolja a szöveget, mivel a nemzeti hovatartozással sajátos erkölcsi és kulturális jellemzők járnak együtt.

Taine követői közül Ernest Renan elvetette a kultúrához és a kulturális különbségekhez való effajta viszonyulást. Az 1882-es *Qu'est-ce qu'une nation* című híres előadásában azt fejtegette, hogy a nemzetiség nem szilárd, megingathatatlan kategória, sokkal inkább emberi válaszításokon alapul.

IMAGOLÓGIA A 20. SZÁZADBAN

A 20. század politikai történései nem kedveztek az összehasonlító irodalom és ezen belül az imagológiai kutatások klasszikus megközelítési módjainak. A század elején még igen népszerűek voltak Franciaországban, Németországban, az Egyesült Államokban az olyan kutatási témák, mint „a franciák képe Shakespeare-nél”, vagy „a németek az orosz irodalomban”, magyar vonatkozásban ezekhez kapcsolódnak Heinrich Gusztáv tanulmányai, például az 1909-ben megjelent *Magyar elemek a német költészetben*. Ezen tanulmányok nézőpontja tárgytörténeti: felsorolják és szövegről szövegre vizsgálják az egymást követő generációk adott témával kapcsolatos irodalmi termését. Egyesek szorgalmas és kimerítő forráskutatáson alapulnak, és még ma is értékes adatokat szolgáltatnak a kérdés kutatói számára. Mások inkább csak arra szolgáltak, hogy a nemzeti sztereotípiák változékonyságát bizonyítsák. Julián Juderías tanulmánya 1913-ból, a *La leyenda negra*, ennek tipikus példája. A szerző hazafias felháborodását az váltotta ki, hogy a külföldi írók nemzetét szándékosan rosszindulatúan ábrázolták. Juderías tanulmánya abban az időben, amikor Spanyolországról egy egzotikus-romantikus kép terjedt

el – főképp Mérimée, még inkább Bizet *Carmen*jének hatására –, azt hirdette, hogy ez az ország korábbi évszázadokban teljesen más, pozitívabb hírnévnek örvendett. Mindez arra figyelmeztette az olvasókat, hogy a nemzeti karakter külső észlelésében és reprezentációjában milyen szélsőségek észlelhetők.

„Az imagológia magyar elmélete viszonylag későn találta meg szerzőjét, jóllehet a *Mi a magyar?* kérdésre a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveitől érkezik válasz. Ezzel együtt a magyarral együtt élő népek karakteriológiája is foglalkoztatja íróinkat”.⁴ Fried István a magyar imagológiai kutatások kezdeti szakaszából Horváth János, Pukánszky Béla és Hankiss János munkásságát emeli ki. Utóbbinak 1932-ben jelent meg *Nemzetkép és irodalomkutatás* című átfogó tanulmánya.

Az irodalomtudósok a II. világháború befejezése utáni években jutottak el a nemzetjellemzés kritikai tanulmányozásáig, amikor megingott a nemzeti karaktereknek mint magyarázó modelleknek a valóságosságába vetett hit. Míg Jean-Marie Carré 1947-es *Les écrivains français et le mirage allemand* című munkáját a németellenesség befolyásolta, ezek a tanulmányok már egy olyan imagológia felé nyitottak perspektívát, mely módszerében már poszt-nemzeti, transznemzeti. Carré késő-pozitívista indítványát, hogy az összehasonlító irodalom egy összehasonlító nemzetlélektan megalapozását szolgálhatja, René Wellek vehemensen elutasítja. „Hiszen amennyiben a Wellek által összehasonlító nemzeti lélektannak (más fogalmazásban néppszichológiának) minősített új tematika fészkelődik be az irodalmak, szerzők, művek elemzésének igényével jelentkező kompartisztikába, az irodalomnak mindenekelőtt dokumentatív, jobb esetben történettudomány vagy a tudománytörténet illetékességi körébe tartozó vonásai erősödnek föl. Olyannyira, hogy a művek ’irodalmissága’, irodalomba besorolhatósága válik kétséggé, hiszen a továbbiakban csak a lelőhely különbözteti meg más lelőhelyektől, nemzetlélektani szempontból sem a publicisztika sem az értekező próza nem mond mást (talán csak másképpen), nem tartalmaz más anyagot, (talán még inkább vulgarizálva), mint az irodalmi mű”⁵ – értelmezi René Wellek véleményét Fried István.

Carré tanítványai továbblépnek mesterük eszméin, Guyard a *L'étranger tel qu'on le voit* (1951) című esszéjében nem a nemzetiség önmagában való tanulmányozását szorgalmazza, hanem a nemzetiséget mint irodalmi trópuszt vizsgálja, arra fektetve a hangsúlyt, „ahogy látjuk”. Az 1950-es években a francia társadalomtudományokban a Lévi-Strauss-féle strukturalizmusnak megfelelően a társadalompszichológusok a „nemzeti pszichológia” témájával kezdtek el foglalkozni, ám inkább konstruktivista megközelítésben. A nemzeti identitásokat belsővé tett kollektív önképként vizsgálták, mely az Én és Mások oppozíciójának strukturális kontextusában jön létre. A poszt-nemzeti imagológia irányába mutató kezdeményezések, bármennyire is ígéretesnek tűntek, megfeneklettek. Ennek az okát Leerssen legfőképpen az amerikai iskolával való módszertani különbözőségben látja. Abban az időben az angol-amerikai irodalmi tanulmányok sokkal inkább a kritika irányába tolódtak el, a különböző szövegek esztétikai elemzésére összpontosítottak, és nem ezek történelmi és ideológiai szövegekörnyezetbe helyezésére. Az aktív és elkötelezett amerikai antropológusok pedig a II. világháború és a hidegháború korszakának nemzetközi kapcsolatait elemezték gyakran a különböző

4 FRIED István: *Imagológiai kérdések – komparatistikai kétségek*. = Uő: *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Lucidus, Bp., 2012. 200.

5 FRIED: *i. m.* 189.

érintett felek nemzeti karaktereit vizsgálva, vagy az amerikai belpolitikát, melyet faji konfliktusok uraltak, vagy pedig a gyarmatok elvesztése utáni folyamatokat. Ezért jelenthette ki a vezető irodalomtudós, René Wellek, hogy az imagológia az „irodalomszociológia” egyik formája, mely sokkal közelebb áll az antropológusokhoz, mint az irodalomtudósokhoz. Utóbbiak feladata az irodalom elméletének kidolgozása, egy olyan tipológiáé, mely azt árulja el, hogy mi is teszi az irodalmi szövegeket különlegessé.⁶

A „belső” szövegelemzés és a „külső” kontextualizáció Wellek által támasztott dilemmája világszerte befolyásolta az összehasonlító irodalmat. A 60-as és 70-es években a komparatistikával foglalkozók hajlamosak voltak cserbenhagyni a képtudományokat. Ugyanakkor a Nouvelle Sorbonne Egyetemen Daniel-Henri Pageaux folytatta a francia *imagologie*-val való foglalkozást, mely sokat köszönhet a Lévi-Strauss-féle antropológiának.

Az 1970-es évek közepétől az irodalomtudományok szélesebb tartományában néhány tudós, különösen német és osztrák anglistikások (Stanzel, Boerner, Blaicher) újra elővették az összehasonlító irodalomtudomány válságokkal terhes, peremre szorult témáit és elméleteit. Ezalatt a történészek között az a gondolat kezdett teret hódítani, hogy a nemzeti identitások építmények, és a történészek feladata felépítésük folyamatát és felépítettségük természetét tanulmányozni. Azt az irányzatot, hogy a történelmi tudatosságra építményként tekintsenek és nem objektív feltételként, olyan kötetek váltották ki, mint Pierre Nora *Les lieux de mémoire*-ja (1984–92). A legnagyobb népszerűsége szert tett mű ebben a sorozatban kétségkívül Benedict Anderson *Imagined Communities* című értekezése 1983-ból, de ugyanilyen lényeges Ernest Gellner tanulmánya, a *Nations and Nationalism*, szintén 1983-ból, amely a gondolkodásunkat meghatározó oppozíciókat vizsgálja. Koselleck vagy Umberto Eco ennek nyomán figyelmeztet az aszimmetrikus ellenfogalmakban való gondolkodás, az ellenségteremtő mechanizmusok veszélyeire.

A posztstrukturalista gondolat, különösen Michel Foucault hatása a szövegek archeológiájának feltárása kapcsán szintén megkerülhetetlen. Az antropológiában a mai napig tartó vállalkozás célja kritikailag elemezni azokat az etnocentrista hipotéziseket, melyeken a saját diszciplínájuk oly sokáig nyugodott. Ezekkel a törekvésekkel rokon a posztkolonialista elméletírók törekvése. Frantz Fanon (*Peau noire, masques blancs*, 1952) és Edward Said (*Orientalism*, 1978) nyomán a sztereotípiák kényszerének problematikájával kezdtek újra foglalkozni, a hatalmon lévő és alárendeltje közti gyarmati egyensúlyvesztéssel. A feministák Simone de Beauvoir (*Le Deuxième Sexe*, 1949) és mások, a Womens studies kutatói, mint Julia Kristeva, a biológiai és társadalmi nem közti viszonyt problematizálták, az utóbbit társadalmi konstrukcióként, hatalmi viszonyok kifejezőjeként kezdték elemezni.

A JELEN FOLYAMATAI

A közelmúltban az irodalomtudományokban alapvető átrendeződés zajlott le. Megingott az a régebbi gondolat is, miszerint a történeti-összehasonlító kutatásoknak az a célja, hogy alátámasszák az irodalomról alkotott általánosító elméleteket. Az elmélet önállósult, kevésbé tá-

6 René WELLEK: *Az összehasonlító irodalomtörténet fogalma*. = *Az összehasonlító irodalomtörténet klasszikusai. Szöveggyűjtemény*. szerk. LENGYEL Béla. Bp. 1995. 137–141.

maszkodik az irodalmi-történeti adatok összehasonlító kifejtésére, sokkal inkább a kortárs kultúrfilozófia szövegértelmezéseire. Az irodalom történeti szempontú tanulmányozása közelebb került a társadalom- és történettudományokhoz, melyek maguk is átmentek az úgynevezett kulturális fordulaton, és részévé váltak egy tágabb kultúratudománynak. Ennek következtében sok területen észlelhető érdeklődés a nemzeti identitás képei és sztereotípiái iránt, növekedőben van a feminista és posztkolonialista megközelítések száma.

A társadalmi és politikai folyamatok, például a kommunizmus bukása, az Európai Unió bővítése, újra aktualizálta az identitás problematikájának értelmezését. A mobilitás, a globalizáció és a modern nyugati társadalmak multikulturális természete szintén felélesztette az etnicitás, a vallás fontosságát. Sok, eddig mellőzött csoport (pl. nők, etnikai kisebbségek, a nyugati kultúrkörben a nemi másság emancipációjáért küzdők) öntudatra ébredése figyelhető meg. Az egyén kultúrájának, hagyományainak vagy identitásának visszaszerzése, védelme vagy művelése egyre többirányú és egyre inkább mediatizált. Az identitás fogalmát az utóbbi 30 évben implicite konstruktivista értelemben kezdtük használni, nem pedig a régi transzcendens-esszencialista értelemben. Ugyanígy a kultúra fogalmát is újra deterministán látjuk. A kultúra, nemzetiség és identitás fogalmait megint magyarázatként és nem leírásként használjuk – állapítja meg Leerssen.

Ha az imagológiai tanulmányokat folytató irodalomtudósok számára továbbra is fékező erővel hat a szociológiai megközelítés vádja, most legalább kéznél van a témájuk iránt nagy érdeklődést mutató interdiszciplináris kontextus. Az imagológia tehát a kultúratudományok körébe tartozó kutatási paradigma, amely szoros kapcsolatban áll az összehasonlító irodalom- és történettudomány, mentalitástörténet, gender-kutatás, szociálpszichológia, axiológia, kulturális antropológia, kultúraelmélet, kritikai kultúrakutatás, képelmélet, politológia, nemzetközi kapcsolatok, szociológia, rendszerelméletek vagy akár a kognitív nyelvészet másságképeket elemző területeivel. Sorin Mitu⁷ olyan transzdiszciplináris humán tudományterületnek látja, amely az interdiszciplinaritáson túlnőve önálló módszertant és státust érdemel.

IMAGOLOGY: A TRANSDISCIPLINARY PARADIGM IN THE HUMAN SCIENCES

Keywords: *imagology, comparative literature, history of mentality, interdisciplinary humanities area*

This paper reviews the history of imagological research. Imagology is a paradigm within the culture of science, which is closely related to the comparative literature and historiography, history of mentality, gender research, social psychology, axiology, cultural anthropology, cultural theory, cultural studies, image theory, political science, international relations, sociology, systems theory, or even the areas of cognitive linguistics research on alterity. It is an interdisciplinary humanities area, which beyond an interdisciplinary approach deserves an independent methodological status.

7 Sorin MITU: *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*. Polirom. Iași. 2006.

IMAGOLOGIA: O PARADIGMĂ TRANSDISCIPLINARĂ
ÎN CADRUL ȘTIINȚELOR UMANE

Cuvinte-cheie: *imagologie, literatura comparata, istoria mentalităților, domeniu interdisciplinar de cercetări umanistice*

Prezenta lucrare își propune o trecere în revistă a principalelor etape ale dezvoltării imagologiei. Aceasta este o paradigmă din cadrul științelor culturii demersul căreia este în strânsă legătură cu ariile de cercetare ale literaturii și istoriei comparate, istoriei mentalităților, gender-studies, psihologiei sociale, axiologiei, antropologiei culturale, teoriei și criticii culturii, iconologiei, politologiei, relațiilor internaționale, sociologiei sau ale lingvisticii cognitive. Studiul alterității devine o ramură transdisciplinară din cadrul științelor umaniste care trecând prin etapa interdisciplinarității tinde spre o metodologie proprie și un statut autonom.